

خاطرات نویسی ایرانیان

• تهماسب طالبی

آن‌ها در چهار دهه اخیر به چاپ رسیده است و بازمانده آن‌ها هم اندک اندک در حال چاپ است.

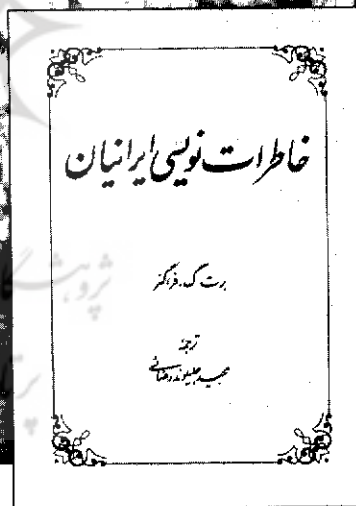
کتاب خاطرات نویسی ایرانیان نوشته برت گ. فراگنر براساس چند کتاب خاطرات و با نگرش علمی به چند سفرنامه و خودزندگی‌نامه به رشته تحریر درآمده است. مؤلف در کتاب خویش به طور ویژه خاطرات امین الدوله و ظهیرالدوله را به دیده نقد و تحلیل نگریسته و توانسته است جنبه‌های مفید آن دو کتاب را در نگارش و نگرش تاریخی برجسته کند. کتاب با پیشگفتاری آغاز و با پنج بخش ادامه می‌یابد که در ذیل به اختصار معرفی می‌شوند:

بخش نخست به معرفی ویژگی‌های عصر قاجار اختصاص دارد. به نظر نویسنده مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخ نویسی در قرن نوزدهم را می‌توان این‌گونه بیان کرد:

۱- در قرن نوزدهم شمار قابل ملاحظه‌ای تاریخ و تاریخچه و سالنامه تألیف شده است.

۲- از عصر قاجاریه در مقایسه با سایر ادوار تاریخ ایران اسناد و مدارک، فرامین و گزارش‌های رسمی و مواد آماری کثیری بر جای مانده است که علت عمده این امر مرهون علاقه روبه رشد مردم ایران نسبت به تاریخ معاصر کشورشان می‌باشد.

۳- ادبیات خاطره نویسی قاجار شامل دو نوع است: «در قدیمی‌ترین کتب خاطرات سده نوزدهم، سبک خاطره نویسی و سفرنامه نویسی کهن حفظ شده است که بخش عمده آن شرح سفر به ممالک اروپایی است. نوع دیگری از این ادبیات که روشنگر تاریخ اجتماعی این دوره است، اتوبیوگرافی و خاطرات است.» (ص ۷)

□ خاطرات نویسی ایرانیان

□ نوشته: برت گ. فراگنر

□ ترجمه: مجید جلیلووند رضایی

□ ناشر: تهران، شرکت انتشارات علمی - فرهنگی ۱۳۷۷

تاریخ نگاری به روش علمی، به استفاده از مدارک و مأخذ وابستگی تام و تمامی دارد و طبعاً هر چه دوره مورد تحقیق به عصر ما نزدیک تر باشد، اسناد بیشتری برای بررسی تاریخ آن روزگاری توان یافت. دوره قاجاریه یکی از ادوار مهم تاریخ کشور ماست و از آن دوران اسناد، مدارک و متون زیادی بر جای مانده است که مقدار زیادی از

۲- خاطرات سفر از سال ۱۸۲۰ به بعد:

الف) سفرنامه‌های اماکن زیارتی: این خاطرات را مؤلف با سفرنامه‌های اماکن زیارتی آغاز می‌کند و در این رابطه به سه اثر می‌پردازد: سفرنامه میرزا محمد حسین فراهانی که در آن مؤلف خاطرات مشهودات و مسموعات سفر خود را به مکه به رشته تحریر درآورده است. نکات مهم سفرنامه فراهانی در موارد ذیل بیان شده است:

– او نسبت به پدیده‌های غیر مذهبی بسیار کنج‌گاو بوده است.
– شیفتگی او در مورد اختراعات و اکتشافات جدید که در زمان حیات او در ایران کم و بیش ناشناخته بود بسیار چشمگیر است.
– هر چند مخالف هر نوع رژیم جمهوری است، ولی در عین حال به شکل محتاطانه لزوم اصلاح و تجدید حیات حکومت‌های پادشاهی ممالک اسلامی را خاطر نشان می‌سازد.

– اطلاعاتی مهم از شیوه زندگی و موقعیت اجتماعی اتباع ایرانی در خارج از کشور ارائه می‌دهد. (صص ۳۲ – ۳۱)
سفرنامه زیارتی دیگر متعلق به دولتمرد نامی قاجار میرزا علی خان امین الدوله به نام، سفرنامه بیت‌الله است. او که پس از برکناری از مقام صدراعظمی این کتاب را نوشته ضمن بیان حکایات شیرین در تلاش است که علت پیشرفت سایر ممالک و عقب ماندگی ایران را نشان دهد.

سفرنامه زیارتی سوم به سفرنامه ناصرالدین شاه اختصاص دارد. ناصرالدین شاه خاطرات سفرش را در سال ۱۸۲۰ م. به شهرهای مقدس شیعیان در عراق آغاز کرد. کتاب او روزنامه سفر طهران الی

بخش دوم کتاب بدین گونه تقسیم شده است:

۱. میرزا محمد صالح شیرازی، از پیشروان خاطره‌نویسی نوین

ایران

۲. خاطرات سفر از سال ۱۸۲۰ به بعد

الف) – سفرنامه‌های اماکن زیارتی

ب) سفارتنامه‌ها

ج) سفرنامه‌های عصر قاجار

۳. خودسرگذشت نامه‌ها و زندگینامه‌ها.

۴. دفتر خاطرات روزانه و خاطرات از واقعه‌ای خاص. در ادامه

به برخی از مطالب مهم این بخش اشاره می‌شود:

۱- میرزا محمد صالح شیرازی: مؤلف او را از پیشروان خاطره‌نویسی نوین ایران قلمداد کرده است. موضوع کتاب او به خاطرات اقامت چهار ساله اش (۱۸۱۵ – ۱۸۱۹) در انگلستان مربوط می‌شود. برخی از ویژگی‌های کتاب او را می‌توان به شرح ذیل بیان داشت:

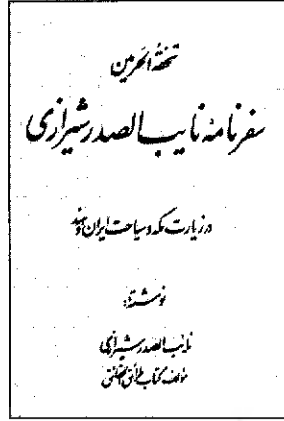
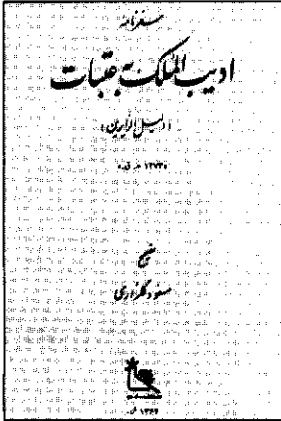
۱- تجارب شخصی و شرح حال خودش را موضوع اصلی کتاب قرار داده است و خوانندگان اثرش می‌توانند در آن تجارب و نتایج خودنگری یک ایرانی تحصیلکرده را بیابند.

۲- اطلاعات ارزشمندی در خصوص سیاست روز و تاریخ کشورهای اروپایی (بیشتر انگلیس) در اختیار معاصرانش می‌گذارد.

۳- در صدد مقایسه پیشرفت‌های حیرت‌آور انگلستان با ایران است. ۴- اولین کسی است که در زبان فارسی معادلی برای پارلمان

وضع می‌کند: «مشورت‌خانه»

۵. نثری ساده و خودمانی دارد. (ص ۲۵)

مذیدی در خارج از ایران به سر برده‌اند. در این آثار موضوع شرح سفر یا بسط می‌یابد یا محدود می‌شود و به صورت بخشی از اتوبیوگرافی‌های مفصل جلوه می‌کند. از جمله مهم‌ترین سفرنامه‌های مورد توجه مؤلف در این بخش عبارتند از: سفرنامه شاهزاده رضا قلی میرزا، خاطرات محمدعلی بن آقا محمدرضا محلاتی معروف به «حاج سیاح» و سفرنامه حاجی پیرزاده.

مؤلف پس از بررسی ویژگی‌های سفرنامه‌های فوق می‌نویسد: «در سفرنامه‌های قرن نوزدهم از یک سو نویسندگان بر آن بودند که خواننده را از اوضاع و احوال کشورهای بیگانه و سرزمین‌های ناشناخته باخبر سازند و از سوی دیگر نمی‌خواستند خود را صرفاً به عرضه مطالب جدی و خشک ملزم سازند، بلکه بیشتر تلاش می‌کردند که خواننده علاقه‌مند و کنجکار او را با بیان خاطرات و تجارب شخصی در وضعی قرار دهند که بهتر و واضح‌تر بتواند منظورشان را درک کند.»

۳- خودسرگذشتنامه‌ها و زندگینامه‌ها:

قسمت اعظم کتب خاطرات که در آن‌ها مؤلفان خاطرات خود را از رویدادها و جریان‌های گذشته زندگانی خویش درآمیخته‌اند، مربوط به قرن بیستم هستند. نویسندگان این نوع آثار در درجه اول توجه خود را به توصیف شخصیت و چگونگی تحول و تعامل معنوی خویش معطوف نمی‌دارند، بلکه اغلب تأکید می‌کنند که منظورشان از نوشتن خاطرات و شرح حال خویش، کمک به روشن شدن تاریخ معاصر بوده است.

مؤلف کتاب خاطرات نویسی ایرانیان در ادامه به معرفی تعدادی از این خاطرات مانند خاطرات شاهزاده عباس میرزا ملک‌آرا،

کربلا و نجف و... نام دارد. این کتاب دارای نثری ساده بوده و بیشتر بر محور ثبت خاطرات عادی و بیان جزئیات و وقایع کم‌هیأت دور می‌زند.

ب) سفرنامه‌ها: این سفرنامه‌ها خاطرات اعضای هیئت‌های گوناگونی است که به خارج اعزام می‌شدند. قدیمی‌ترین این سفرنامه‌ها به اسم حیرت‌نامه به قلم حاجی میرزا ابوالحسن خان شیرازی است. به نوشته فراگتر، ابوالحسن خان در تألیف روزنامه خاطرات خود با برگزیدن انشایی خشک و گزارش‌گونه، از ثبت مشاهدات و برداشت‌های شخصی اجتناب ورزیده و به شرح فشرده رویدادهای رسمی جریان مأموریتش اکتفا کرده است.

در ادامه مؤلف به نویسندگان سفرنامه‌های پس از میرزا صالح پرداخته است، اما در رابطه با تفاوت مطالب آن‌ها با نوشته‌های سفرنامه میرزا ابوالحسن خان معتقد است: «هر چند نویسندگان متأخر، سفرنامه میرزا صالح را الگو قرار می‌دادند و شبیه به او می‌نوشتند، اما مشخصه اصلی آثار آن‌ها این است که علاوه بر ارائه گزارش‌های متنوع، به خاطرات مبتنی بر مشاهدات شخصی، صراحت در ابراز عقیده و موضع‌گیری مثبت نسبت به مظاهر جدید تمدن و مؤسسات فرهنگی و سیاسی اهمیت بیشتری می‌دادند.» (ص ۳۶)

در ادامه فراگتر چند مورد از این سفرنامه‌ها نظیر، سفرنامه میرزا مصطفی، سفرنامه میرزا عبدالفتاح خان گرمرویی، مخزن الوقایع یا مخزن الاسفار به قلم میرزا حسین بن عبدالله تبریزی سرابی را معرفی می‌نماید.

ج) سفرنامه‌های عصر قاجار: آثاری که در این بخش معرفی شده، بیشتر شامل خاطرات طولانی نویسندگانی است که مدت زمان

در سفرنامه‌های قرن نوزدهم، نویسندگان بیشتر بر آن بودند که خواننده را از اوضاع و احوال کشورهای بیگانه و سرزمین‌های ناشناخته باخبر سازند

سرگذشت مسعودی اثر مسعود میرزا ظل السلطان، خاطرات سیاسی میرزا علی خان امین الدوله، خاطرات میرزا رضاخان ارفع الدوله و شرح زندگانی من نوشته عبدالله مستوفی، خاطرات و خطرات مهدی قلی هدایت، خاطرات سیاسی سید مهدی فرخ (معتصم السلطنه) و کتاب از ماست که بر ماست نوشته ابوالحسن بزرگ امید پرداخته است.

۴- دفتر خاطرات روزانه و خاطرات از واقعه‌ای خاص

در این بخش مؤلف به آن دسته از آثار خاطره نگاری نظر دارد که در آن‌ها خاطره نویسی صرفاً خاطراتش را درخصوص دوره یا رویدادی خاص نگاشته است. در ادامه مؤلف به بررسی آثاری از این دست مانند: روزنامه خاطرات حاج سید احمد تفرشی حسینی، خاطرات روزانه فردی ناشناس به اسم وقایع استبداد صغیر، روزنامه خاطرات ظهیرالدوله، خاطرات روزانه محمدحسن خان مراغه‌ای ملقب به اعتمادالسلطنه می‌پردازد.

در رابطه با اهمیت خاطرات روزانه محمدحسن خان، فراگنر نظرات استاد ایرج افشار را درباره روزنامه خاطرات وی چنین ذکر می‌کند: «۱- شناختن ناصرالدین شاه و طرز زندگی روزانه و اخلاق شخصی و آداب دربار سلطنتی ۲- کیفیت اداره امور دیوانی و مالی ۳- آشنا شدن بر اخلاق و روحیات میرزا علی اصغرخان امین السلطان ۴- کسب اطلاعات سودمند درباره مؤلف ۵- وقوف بر احوال عده‌ای از رجال و شاهزادگان ۶- اطلاع بر جزئیات امور سیاسی و اجتماعی و... ۷- آشنا شدن بر موارد متعدد مربوط به ورود مظاهرو تمدن و فرهنگ و نحوه برخورد ایرانیان با آثار آن» (ص ۱۰۵) نویسنده در بخش سوم کتاب به طور خاص و مفصل به اندیشه‌ها و آثار امین الدوله پرداخته است. امین الدوله معتقد بود که اصلاح و نوسازی ایران باید توسط خود دولت و از طریق تقویت نهادهای دولتی صورت گیرد. از این رو استحکام و تقویت دولت را امری واجب و ضروری می‌دانست و از این نظر باید او را در کنار میرزا حسین خان سپهسالار، مهم‌ترین رجل اصلاحگر ایران در اواخر قرن نوزدهم قرار داد. (ص ۱۱۶)

اصلاحات امین الدوله در زمینه قضایی و عدلیه و تبعات آن از مطالب دیگر این بخش است. در زمینه اصلاحات اقتصادی و اصلاح وضع مالیه، طرح امین الدوله بر اصول زیر استوار بود: «ضرابخانه‌های شهرستان‌ها می‌بایست کلاً برچیده شود، ضرب مسکوکات فقط در پایتخت انجام گیرد. همزمان لازم بود دستگاه‌ها و ابزار فنی ضرابخانه تهران اصلاح گردد. پس از انجام این کار می‌بایست برای قران وزن معینی تعیین شود و کلیه سکه‌های

جدیدی که از آن به بعد ضرب می‌شد، دقیقاً با این معیارها تطبیق کند و بالاخره لازم بود در آینده با تعدیل دخل و خرج مملکت کمبود پول مرتفع شود.»

سرانجام فراگنر درباره شخصیت امین الدوله نتیجه می‌گیرد که او فردی بوده که در رفتارش صداقت و فداکاری با جبن و گرایش به دسیسه‌چینی در آمیخته بود. او فاقد زرنگی، جذابیت، مردم‌داری و خوش مشربی رقیبش امین السلطان بود. وقتی می‌کوشید به تقلید از او به مردم‌داری بپردازد، نتیجه کارش با خشونت بیشتری همراه می‌شد. او از عدم قاطعیت، یأس و نومیدی و آشنایی نداشتن با برخورد با سایر سیاستمداران برخوردار بوده است.» (ص ۱۶۲)

در ویش دمکرات - ظهیرالدوله - عنوان بخش چهارم کتاب است. در این بخش، ظهیرالدوله و اقدامات سیاسی و فعالیت‌های او در انجمن اخوت و اقداماتش در همدان مورد بررسی قرار گرفته است. مؤلف در رابطه با انجمن اخوت چنین می‌نویسد: «ظهیرالدوله که به عنوان عضو مجمع آدمیت و فراموشخانه میرزا ملکم‌خان، مانند بسیاری از رجال هم عصرش تحت تأثیر تشکیلات فراماسونری قرار داشت، تلفیق آیین صوفیه و جنبه‌هایی از فراماسونری سازمانی را پی افکند که هدف و برنامه سیاسی آن رسیدن به مشروطه، دموکراسی و عدالت اجتماعی بود. صفائی (در کتاب رهبران مشروطه) برای نمونه، ارزش کار ظهیرالدوله را در این می‌داند که عرفان را به خدمت اجتماع گماشت، تعلیمات روحانی و آموزنده تصوف را از گوشه خانقاه‌ها و خرابات‌ها به مراکز حساس اجتماعی آورد و این که عرفان ایران را رنگ تجدید داد.» (ص ۱۸۲)

درباره اهمیت کارهای ظهیرالدوله در همدان هم می‌نویسد: «ارزش کارهای او در همدان به دو موضوع بازمی‌گردد، نخست مبارزه‌اش با مالکین متنفذ همدان که از فروش گندم به اهالی شهر خودداری می‌ورزیدند و منتظر بودند تا قیمت گندمی که در انبارهایشان احتکار کرده بودند به بالاترین حد ممکن برسد و دیگر تأسیس نخستین مجلس ایالتی سبک جدید در ایران.» (ص ۱۸۵) به نظر فراگنر، ظهیرالدوله همواره در پی آن بوده که اقداماتش را در دوره حکمرانی با اصول مذهبی و سیاسی و طریقت خود و انجمن اخوت هماهنگ سازد. از یک سو، شهرتش به عنوان قطب و مُرشد طریقت صفی علیشاهی و از سوی دیگر جانبداری غالباً احساسی او از مردم، که به عنوان یک حکمران به آن توسل می‌جست، همواره موجب می‌گردید که محبوبیتش نزد معاصران به میزان قابل توجهی افزایش یابد. (ص ۱۸۶)

بخش پنجم و پایانی کتاب به فهرست منابع و مأخذ و فهرست اعلام اختصاص دارد.

به عقیده فراگنر ابوالحسن خان شیرازی در تألیف روزنامه خاطرات خود با برگزیدن انشایی خشک و گزارش گونه، از ثبت مشاهدات و برداشتهای شخصی اجتناب ورزیده و به شرح فشرده رویدادهای رسمی جریان مأموریتش اکتفا کرده است